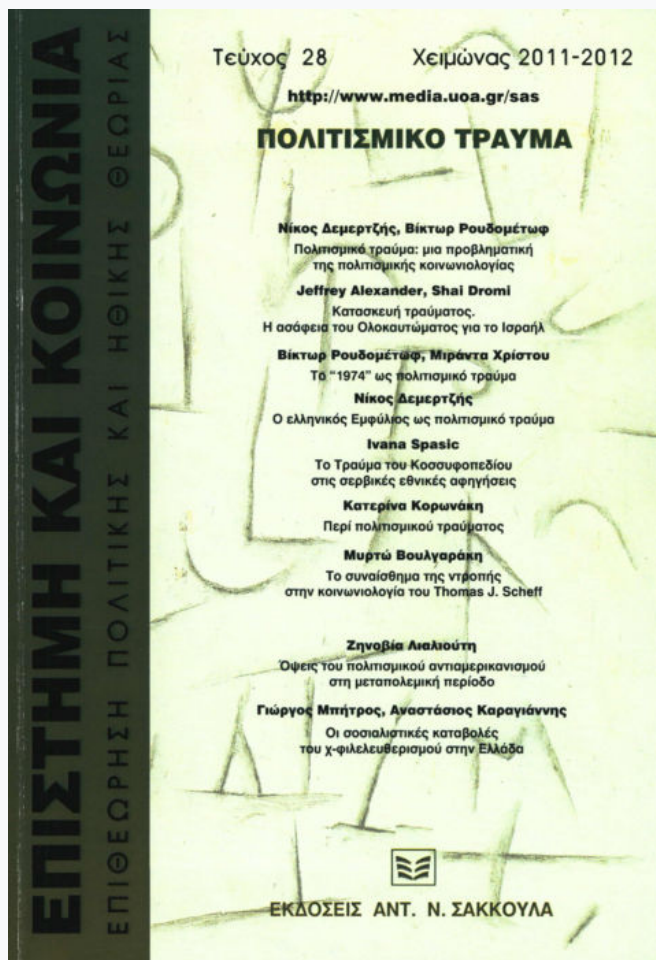

Επιστήμη και Κοινωνία: Επιθεώρηση Πολιτικής και Ηθικής Θεωρίας

Τόμ. 28 (2011)

Πολιτισμικό τραύμα

Περί πολιτισμικού τραύματος

Κατερίνα Κορωνάκη

doi: [10.12681/sas.825](https://doi.org/10.12681/sas.825)

Copyright © 2015

Άδεια χρήσης [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

Κορωνάκη Κ. (2015). Περί πολιτισμικού τραύματος. *Επιστήμη και Κοινωνία: Επιθεώρηση Πολιτικής και Ηθικής Θεωρίας*, 28, 207-219. <https://doi.org/10.12681/sas.825>

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΟ ΔΟΚΙΜΙΟ

Περί πολιτισμικού τραύματος

- Ron Eyerman, Jeffrey C. Alexander, Elizabeth Butler Breese, (επιμ.), *Narrating Trauma. On the Impact of Collective Suffering*, Paradigm Publications, Boulder Co. 2011, σελ. 336.
- Ron Eyerman, *Cultural Trauma: Slavery and the Formation of African-American Identity*. Cambridge University Press, Cambridge 2001, σελ. 316.
- Ron Eyerman, *The Assassination of Theo van Gogh: From Social Drama to Cultural Trauma*. Duke University Press, Durham & London 2008, σελ. 232.

Κατερίνα Κορωνάκη*

Στο βιβλιογραφικό αυτό δοκίμιο θα επιχειρήσω να παρουσιάσω με συνθετικό τρόπο ορισμένα από τα πλέον πρόσφατα κείμενα που αφορούν το πολιτισμικό τραύμα. Η θεωρία του πολιτισμικού τραύματος αποδεικνύεται εξαιρετικά επίκαιρη στη σύγχρονη κοινωνία της διακινδύνευσης, μάλιστα ιδιαίτερα τώρα που έχει ξεσπάσει η παγκόσμια οικονομική κρίση. Όπως θα φανεί, η θεωρία αυτή είναι επλεκτική καθώς αντλεί παραδοχές και έννοιες από διαφορετικές περιοχές των κοινωνικών και ανθρωπιστικών επιστημών (ιστορία, ψυχολογία, πολιτική κοινωνιολογία, κοινωνική ανθρωπολογία, πολιτισμικές σπουδές κ.ά.)

Το 2001 οι J. Alexander, R. Eyerman, B. Giesen, N. Smelser και P. Sztompka εξέδωσαν το *Cultural Trauma Theory and Applications*. Το 2004, αυτό επανεκδόθηκε με τον τίτλο *Cultural Theory and Collective Identity*. Το βιβλίο αυτό προέκυψε από τις εργασίες ενός ετήσιου σεμιναρίου που πραγματοποιήθηκε το 1999 στο Center for Advanced Studies in the Behavioral Sciences του Πανεπιστημίου Stanford, με τί-

---

* Κάτοχος μεταπτυχιακού τίτλου από το τμήμα Επικοινωνίας και ΜΜΕ του Πανεπιστημίου Αθηνών <kkoronaki@gmail.com>

λο 'Αξίες και Κοινωνική Διαδικασία'. Αν και η έρευνα άρχισε με βασικό άξονα την κοινωνική πόλωση, οι συγγραφείς συνειδητοποίησαν ότι αυτό για το οποίο μιλούσαν ουσιαστικά ήταν το πολιτισμικό τραύμα. Προσπάθησαν, έτσι, να οικοδομήσουν τη βάση μιας θεμελιώδους θεωρίας για το τραύμα υπό μία περισσότερο κοινωνικο-κονστρουξιοιστική παρά ψυχολογική προσέγγιση. Στόχος τους ήταν μέσα από επιμέρους μελέτες (Ολοκαύτωμα, δουλεία, 11η Σεπτεμβρίου κ.λπ.) να δημιουργήσουν ένα θεωρητικό μοντέλο για το πολιτισμικό τραύμα και τη διαδικασία της κοινωνικής νοηματοδότησής του (χωρίς την οποία, άλλωστε, δεν υφίσταται). Ένα μοντέλο όμως, καθόλα ανοιχτό για περαιτέρω συζήτηση και αναδιατύπωση.

Όπως ήταν, λοιπόν, φυσικό η συζήτηση συνεχίστηκε, εμπλουτίστηκε και διευρύνθηκε τα επόμενα χρόνια. Με πρωτοβουλία των J. Alexander και R. Eyerman, καθηγητών κοινωνιολογίας και διευθυντών του Center for Cultural Sociology στο πανεπιστήμιο Yale, διοργανώθηκαν το 2008 και το 2009 δύο workshops, το πρώτο στο Yale και το δεύτερο στην Αθήνα, σε συνεργασία με τον καθηγητή Ν. Δεμερτζή, με στόχο την επικαιροποίηση της επιστημονικής έρευνας και βιβλιογραφίας γύρω από το πολιτισμικό τραύμα. Μέσα από συζητήσεις, επιστημονικές αναλύσεις, έρευνα και μελέτη ακόμη περισσότερων περιπτώσεων, οι J. Alexander, R. Eyerman, και E. Breese επιμελήθηκαν τον υπό συζήτηση συλλογικό τόμο, *Narrating Trauma: On the Impact of Collective Suffering*, ο οποίος περιέχει δώδεκα κεφάλαια. Η κοινωνική δυστυχία και κακοτυχία, η εκμετάλλευση και η βία, ο πόλεμος και η γενοκτονία, η αφαγή αθώων, οι θρησκευτικές, οικονομικές, εθνικές και φυλετικές συγκρούσεις είναι θέματα με τα οποία καταπιάνονται οι συγγραφείς του βιβλίου. Αυτό που τους απασχολεί είναι ο τρόπος με τον οποίο η κοινωνική καταπόνηση/δυστυχία και τα τραυματικά γεγονότα κατασκευάζονται πολιτισμικά, με ποιον τρόπο οι αιτίες και τα αποτελέσματα διαμεσολαμβάνονται από συμβολικές αναπαραστάσεις και πώς μία τέτοια πολιτισμική-κοινωνική διαδικασία επηρεάζει τα ανθρώπινα συναισθήματα.

Βασική παραδοχή της θεωρίας είναι ότι ένα οδυνηρό συμβάν από μόνο του δεν αποτελεί τραύμα. Για να γίνει τραύμα πρέπει να υποστεί μια διαδικασία κοινωνικής νοηματοδότησης, να σημανθεί δηλαδή και να γίνει κοινωνικώς αποδεκτό ως 'τραύμα'. Συνεπώς τα συλλογικά τραύματα δεν είναι αντανάκλασεις και συναθροίσεις ατομικής δυστυχίας, αλλά συμβολικές αποδόσεις μέσα από τις οποίες το συμβάν ανακατασκευάζεται και μετατρέπεται ή όχι τελικά σε πολιτισμικό τραύμα. Τέσσερα είναι τα βασικά ερωτήματα κατά τη διαδικασία μιας τέτοιας κοινωνικής νοηματοδότησης στην οποία συμβάλλουν οι πολιτισμικοί φορείς της κοινωνίας: τι συνέβη, ποια ήταν τα θύματα, ποιοι οι θύτες και τι μπορεί να γίνει.

Με παραδείγματα και περιπτώσεις από διαφορετικές χώρες, κοινωνίες και ιστορικές περιόδους, οι συγγραφείς αναλύουν πότε, γιατί και κάτω από ποιες προϋποθέσεις το τραυματικό συμβάν εξελίσσεται σε πολιτισμικό τραύμα, ποιες είναι οι επιπτώσεις των τραυματικών κοινωνικών δραμάτων [trauma dramas] και πότε επικρατεί κοινωνική πόλωση ή κοινωνική συμφιλίωση. Πώς είναι δυνατόν κάποια γεγονότα να κωδικοποιούνται ως τραυματικά ενώ άλλα, που φαίνεται να είναι εξίσου ή περισσότερο επίπονα, όχι; Γιατί οι ένοχες ομάδες ξεφεύγουν από το να θεωρούνται θύτες; Και γιατί κάποια πολιτισμικά τραύματα αποκαθίστανται ηθικά ενώ άλλα δίνουν το έναυσμα σε νέες βίαιες συγκρούσεις; Θα είχε στραφεί η Γερμανία σε μία τόσο φιλοδυτική και δημοκρατική πολιτική εάν στο επίκεντρο της μεταπολεμικής συλλογικής γερμανικής ταυτότητας βρισκόταν οι βομβαρδισμοί των γερμανικών πόλεων από τους Συμμάχους αντί του Ολοκαυτώματος; Θα επέλεγε η οικονομικά ισχυρή Ιαπωνία να παραμείνει αποστρατικοποιημένη εάν δεν είχε επηρεαστεί από τα μεταπολεμικά τραύματα; Θα είχε καταφέρει ο μαοϊσμός να νομιμοποιηθεί παρά την πολιτική, κοινωνική και οικονομική καταπίεση εάν το ταξικό τραύμα δεν βρισκόταν στην κορυφή της συλλογικής κοινωνικής αφήγησης; Θα απειλούσε η Σερβία την ισλαμική μειονότητά της και θα είχε εισβάλει στους γείτονές της εάν ο αγώνας της για συλλογική ταυτότητα δεν είχε διαμορφωθεί με ξενοφοβικά και милитарιστικά πρότυπα;

Τα παραπάνω ερωτήματα συνιστούν βασικούς προβληματισμούς του βιβλίου, οι συγγραφείς του οποίου στρέφουν το ενδιαφέρον τους ακόμη βαθύτερα: στο πώς οι τραυματικές κατασκευές, αντί να λειτουργούν συμφιλιοτικά, επιδεινώνουν τις συγκρούσεις και οδηγούν σε ακόμη περισσότερα δεινά τα οποία, μάλιστα, να διαιωνίζονται χωρίς τέλος.

Τα υπό συζήτηση βιβλία του Ron Eyerman εντάσσονται σε αυτό το θεωρητικό πλαίσιο. Στο *Cultural Trauma: Slavery and the Formation of African American Identity*, παραθέτει μία λεπτομερή και εμπειριστατωμένη ανάλυση για τον τρόπο με τον οποίο το πολιτισμικό τραύμα της δουλείας επηρέασε και εξακολουθεί να επηρεάζει την αφροαμερικανική ταυτότητα, από τον αμερικανικό εμφύλιο πόλεμο μέχρι σήμερα. Το αντικείμενο είναι λοιπόν η δουλεία, όχι όμως ως θεσμός αλλά ως συλλογική μνήμη, ως ανάμνηση που σημάδεψε τη διαμόρφωση της ταυτότητας των Αφροαμερικανών.

Σύμφωνα με τον Eyerman, η δουλεία αποτελεί τραυματικό πολιτισμικό γεγονός από το οποίο ελάχιστοι Αφροαμερικανοί κατάφεραν να ξεφύγουν. Ως κοινωνική κατάσταση, την οποία οι Αφροαμερικανοί υπέστησαν είτε οι ίδιοι είτε οι συγγενείς και φίλοι τους, η δουλεία μετατράπηκε σε συμβολικό γεγονός που επηρέασε

τις επόμενες γενιές. Υπάρχει συνεπώς μία ειδοποιός διαφορά ανάμεσα στο τραύμα που επηρεάζει μεμονωμένα άτομα και το τραύμα ως πολιτισμική διαδικασία. Το δεύτερο συνδέεται με τη δημιουργία της συλλογικής ταυτότητας και της συλλογικής μνήμης. Η ιδέα/έννοια και η ανάγκη δημιουργίας μιας συλλογικής αφροαμερικανικής ταυτότητας προέκυψαν τη μετεμφυλιακή περίοδο, μετά δηλαδή την κατάργηση της δουλείας. Το τραύμα της καταναγκαστικής εργασίας και της πλήρους υποταγής στη βούληση του άλλου δεν αποτελεί απαραίτητως άμεση εμπειρία των ατόμων που μελετά ο Eyerman. Έρχεται όμως πάντα στο επίκεντρο, στην προσπάθειά τους να δημιουργήσουν και να διαμορφώσουν μια συλλογική ταυτότητα μέσα από τις επιμέρους μνήμες. Από την άποψη αυτή, η δουλεία ήταν αναδρομικά τραυματική σχηματίζοντας μια αρχετυπική εικόνα που θα μπορούσε ενδεχομένως να ενώσει όλους τους Αφροαμερικανούς των Ηνωμένων Πολιτειών είτε ήταν οι ίδιοι δούλοι είτε όχι και ανεξάρτητα αν είχαν γνώσεις και συναισθήματα για την Αφρική (τη Μητέρα Πατρίδα). Η δουλεία γέννησε την ανάγκη μιας αναδυόμενης συλλογικής ταυτότητας μέσω μιας επίσης αναδυόμενης συλλογικής μνήμης η οποία νοηματοδότησε και διαχώρισε μια φυλή, έναν λαό ή μια κοινότητα.

Ο Eyerman υπογραμμίζει ότι, αντίθετα με το ψυχολογικό τραύμα, το οποίο προϋποθέτει την ίδια την εμπειρία του τραυματικού συμβάντος από το άτομο, το πολιτισμικό τραύμα συσχετίζεται με τη δραματική απώλεια ταυτότητας και νοήματος (ή τη μη ύπαρξή της) και γεννά ένα δάκρυ στον κοινωνικό ιστό –όπως χαρακτηρίστικά αναφέρει– επηρεάζοντας έτσι μια ομάδα ανθρώπων με κοινωνική/πολιτισμική συνοχή. Για τον λόγο αυτόν, το τραύμα δεν προϋποθέτει την άμεση εμπειρία του τραυματικού συμβάντος από ολόκληρη την κοινότητα ή τις επόμενες γενιές. Αντίθετα, χρειάζεται χρόνο, διαμεσολάβηση¹ και κοινωνική αναπαράσταση προκειμένου να σχηματιστεί, να καθοριστεί και να αναγνωριστεί.

Το πολύπλοκο και προβληματικό ζήτημα της κοινωνικής αναπαράστασης αποτελούσε πεδίο πάλης για τους Αφροαμερικανούς που προσπαθούσαν να εδραιώσουν το δικαίωμά τους να αντιμετωπίζονται ως ισότιμοι πολίτες. Η δουλεία λειτουργεί ως τόπος μνήμης, μνήμη που απαιτεί συνεχή προβληματισμό και εκ νέου ερμηνεία. Ουσιαστικά, πρόκειται για ένα ιστορικό γεγονός, μία αρχετυπική σκηνή παρούσα στη συνείδηση κάθε Αφροαμερικανού. Η κάθε γενιά έχει βέβαια διαφορετική εικόνα για το παρελθόν, τόσο εξαιτίας της χρονικής και συναισθηματικής απόστασης από το τραυματικό γεγονός, όσο και εξαιτίας των διαφορετικών αφηγηματικών δομών (αλλοιωμένες ή αλλαγμένες αφηγήσεις από γενιά σε γενιά) αλλά, τελικά, όλες οι γενιές των Αφροαμερικανών θα πρέπει να ερμηνεύσουν και να συμφιλιωθούν με το συλλογικό τραυματικό παρελθόν τους. Η δουλεία, à la Bourdieu,

αποτελεί κατάσταση ή καλύτερα ημιαυτοποιημένη έξη [habitus] που βιώθηκε, βιώνεται, κληρονομήθηκε και μεταδίδεται. Το πολιτισμικό τραύμα της δουλείας δεν μπορεί παρά να είναι εμφανές στη συλλογική μνήμη των Αφροαμερικανών.

Σύνθηες και συνεχές πρόβλημα ήταν αυτό της αυθεντικότητας, αφού κάθε νέα γενιά καλλιτεχνών και διανοούμενων προσπαθούσε να αυτοπροσδιοριστεί και να υπερασπιστεί την 'αφρικανικότητά' της. Ποια εικόνα θα έπρεπε να δείχνουν οι Αφροαμερικανοί στους λευκούς που επισκέπτονταν τις φτωχογειτονίες του Χάρλεμ ή στους λευκούς υποστηρικτές των κοινωνικών δικαιωμάτων τη δεκαετία του 1960; Και πάνω απ' όλα, ποια θα ήταν η αυτο-εικόνα τους; Ο συγγραφέας, ο οποίος είχε ασχοληθεί στο παρελθόν με την κοινωνιολογία της μουσικής (Eyerman & Jamison 1998), αναλύει πώς κάθε γενιά Αφροαμερικανών αυτο-ερμηνεύεται μέσα από τη λογοτεχνία, τα ΜΜΕ, τη μουσική και την τέχνη. Η μουσική, η οποία ήταν άμεσα συνδεδεμένη με την εργασία και τη θρησκεία, ήταν ένα από τα λίγα μέσα δημόσιας πολιτισμικής έκφρασης για τους Αφροαμερικανούς και η σημασία της ως μέσο αναπαράστασης και εδραίωσης της συλλογικής ταυτότητας αλλά και ως κοινωνική έκφραση έχει αναγνωριστεί και αποτελέσει αντικείμενο έρευνας. Τα μοιρολόγια ή τραγούδια του θρήνου και της λύπης [sorrow songs], όπως αποκαλούσε ο W.E.B. Du Bois τα τραγούδια των δούλων, μετέφεραν από γενιά σε γενιά τόσο τις μνήμες της σκλαβιάς όσο και την ελπίδα για ελευθερία.

Το πρώτο ντοκιμαντέρ αφροαμερικανού σκηνοθέτη με τίτλο 'A Day in Tuskegee' δημιουργήθηκε το 1910· παρουσίαζε τον νεο-νέγρο [New-Negro] και ήταν πρωτοβουλία του Booker T. Washington. Όμως, το ζήτημα της ταυτότητας δεν μπορούσε να λυθεί εύκολα, ούτε όταν οι αναπαραστάσεις προέρχονταν από τους ίδιους τους Αφροαμερικανούς. Ακόμη και μετά τη χειραφέτησή τους, αυτοπροσδιορίζονταν σε σχέση με τη δουλεία. Στον βαθμό που η κοινή τους ιστορία εγγράφηκε στη συλλογική μνήμη, η δουλεία μετατράπηκε σε καθολικό τραυματικό γεγονός: για όλους όσοι είχαν την ίδια μοίρα αλλά όχι απαραίτητα και τις ίδιες εμπειρίες. Το τραύμα, εδώ, αναφέρεται σε ένα γεγονός ή συμβάν, σε μία αρχετυπική εικόνα που καθορίζει την ταυτότητα του ατόμου, αφήνει ανεξίτηλα σημάδια και μένει τελικά μετέωρο προκειμένου να αντιμετωπιστεί από τις επόμενες γενιές οι οποίες δεν θα έχουν άμεση εμπειρία από αυτό.

Ακόμη και τις δεκαετίες που ακολούθησαν μετά το τέλος του εμφυλίου πολέμου, το χρώμα του δέρματος έφερνε συνειρμούς γύρω από τη δουλεία και την υποταγή. Το τέλος του πολέμου δεν έφερε συμφιλίωση αλλά, αντίθετα, υπήρχαν φορές που υπογράμιζε τις διαφορές των Αφροαμερικανών με τους λευκούς. Παρό-

λο που οι λευκοί καταδίκασαν τον θεσμό της δουλείας, για τους Αφροαμερικανούς αποτελούσε κοινωνική κατάσταση και βιωμένη εμπειρία που συνεπαγόταν έναν διαφορετικό τρόπο ζωής, μια διαφορετική ταυτότητα και κοινωνία. Το 1920, εμφανίστηκαν δύο διαφορετικά αφηγηματικά πλαίσια: ένα 'προοδευτικό' και ένα 'τραγικό'. Αν και εμπνευσμένα από ακτιβιστές διαφορετικών κοινωνικών κινήματων - της Αναγέννησης του Χάρλεμ² και της Αφροκεντρικής Ιδεολογίας του Garvey - και τα δύο στόχευαν στη δημιουργία μιας κοινής, ενιαίας φυλετικής ταυτότητας:

α) Το κίνημα της Αναγέννησης του Χάρλεμ προέκυψε από μια γενιά που είχε ζήσει τα κέρδη και τις ζημιές της ανασυγκρότησης μετά τον αμερικανικό Εμφύλιο. Μερικές φορές, οι γονείς ή οι παππούδες τους ήταν σκλάβοι. Οι ίδιοι είχαν όμως επωφεληθεί από την οικογενειακή επένδυση σε κοινωνικό κεφάλαιο, όπως για παράδειγμα την όσο το δυνατόν ανώτερη μόρφωση των παιδιών τους. Οι Αφροαμερικανοί του Νότου αναζητούσαν έτσι καλύτερο βιοτικό επίπεδο και ανακούφιση από τον θεομοθετημένο ρατσισμό. Υπήρχαν και κάποιοι που ήταν αφρικανικής καταγωγής από φυλετικά όμως στρώματα της Καραϊβικής, οι οποίοι ήρθαν στις ΗΠΑ ελπίζοντας σε μια καλύτερη ζωή. Λόγω των συνθηκών, το Χάρλεμ αποτέλεσε τόπο σύγκλισης τους. Το εν λόγω κίνημα δημιούργησε ένα σύγχρονο, προοδευτικό αφηγηματικό πλαίσιο στο οποίο το παρελθόν μεταφραζόταν ως το πρώτο σκαλοπάτι για ένα φωτεινότερο μέλλον.

β) Παράλληλα, αναπτύχθηκε το κοινωνικό κίνημα του τζαμαϊκανού Marcus Garvey στο πλαίσιο του οποίου το παρελθόν θα έπρεπε να εξαργυρωθεί στο μέλλον, να υπάρξει, δηλαδή, ένα είδος λύτρωσης. Ο Garvey υποστήριζε μια παναφρικανική πολιτική συνείδηση και ήταν ο πρώτος που μίλησε για Ηνωμένες Πολιτείες της Αφρικής, προωθώντας μια αφροκεντρική ιδεολογία και πιστεύοντας στην επιστροφή των μαύρων στην Αφρική. Αναφερόμενος στο δικαίωμα της υπερφάνειας του ανθρώπου για τη φυλετική του καταγωγή, ο Garvey επιθυμούσε να αποκαταστήσει και να ανασυγκροτήσει τη χαμένη δόξα του παρελθόντος. Αντίθετα με το 'προοδευτικό' πλαίσιο της Αναγέννησης του Χάρλεμ, όπου το παρελθόν έπρεπε να αντιμετωπίζεται με σεβασμό και να αποτελεί πηγή γνώσης και παραδειγματισμού, ο Garvey οραματιζόταν ένα μέλλον το οποίο θα αναγεννιόταν από το παρελθόν αφού πρώτα αποδιδόταν δικαιοσύνη και υπήρχε η απαραίτητη τιμωρία.

Τα δύο παραπάνω κινήματα αντιπροσωπεύουν αντίθετους τρόπους ανάγνωσης του παρελθόντος και σύνδεσής του με το παρόν και το μέλλον. Με κοινό σημείο τη δουλεία και τις προσπάθειες των προηγούμενων γενεών να αντιμετωπίσουν το τραύμα της απόρριψης, κάθε μία από τις αφηγήσεις αυτές προσφέρεται ως βάση

δημιουργίας συλλογικής ταυτότητας συνδέοντας το ατομικό με το συλλογικό μέσω της φυλετικής υπερηφάνειας και του κρίσιμου ρόλου της κουλτούρας.

Εν γένει, το πολιτισμικό τραύμα, ως συνεχής διαδικασία και όχι κάτι το στατικό, επηρέασε τις επόμενες γενιές ενόσω μάλιστα δεν σταματούσε η περιθωριοποίηση και υποβάθμιση των Αφροαμερικανών. Η προσπάθεια φυλετικής ενσωμάτωσης είχε στόχο την αποδοχή των πρώην δούλων από τη λευκή κοινωνία. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η επιμονή του Booker T. Washington στον 'ταλαντούχο δέκατο' (DuBois 1903)³ της νέγκρικης κοινωνίας ο οποίος καταφέρνει να κερδίσει κοινωνική αποδοχή. Η δουλεία όμως, ξεπέρασε το στενό όριο της αφροαμερικανικής μνήμης και άρχισε να εισχωρεί στη δημόσια μνήμη μόλις τις δεκαετίες του 1950 και του 1960. Αυτό συνέβη κυρίως εξαιτίας του κινήματος των πολιτικών δικαιωμάτων το οποίο συνέβαλε στο να αναφερόμαστε πλέον σε ένα εθνικό και όχι κοινοτικό/ομαδικό πολιτισμικό τραύμα. Ο Martin Luther King και ο Malcolm X ήταν οι δύο επόμενοι εμπνευστές κινήματων που αντανακλούσαν τις αλλαγές και τα προβλήματα τα οποία η αμερικανική κοινωνία και η αφροαμερικανική κοινότητα είχαν υποστεί από τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο, δηλαδή κατά τη διάρκεια της επεξεργασίας του πολιτισμικού τραύματος.

Ο νέος ρόλος των ΗΠΑ ως οικονομικής, πολιτικής και κοινωνικής υπερδύναμης, οι αξίες της δημοκρατίας, της ισότητας και το δικαίωμα συμμετοχής στο αμερικανικό όνειρο υπαγόρευαν την εξομάλυνση της κατάστασης και την αλλαγή πλευσης για τον βαπτιστή διάκονο και ακτιβιστή των πολιτικών δικαιωμάτων Martin Luther King. Και αν εκείνος υπερασπιζόταν τον αγώνα κατά των φυλετικών διακρίσεων με την κοινωνική ανυπακοή και άλλα μέσα, χωρίς όμως τη χρήση βίας, ο Malcolm X⁴ έπαιξε σημαντικό ρόλο στην ριζοσπαστικοποίηση του κινήματος της 'Μαύρης Δύναμης', το οποίο αντικατέστησε το 'κίνημα των πολιτικών δικαιωμάτων'. Η αντίδραση του τελευταίου αποτελούσε ουσιαστικά ρήξη με το καθεστωτικό αμερικανικό πολιτικό σύστημα, καταδεικνύοντας τον ρατσισμό από όπου κι αν πήγαινε και αναδεικνύοντας παράλληλα το ταξικό ζήτημα. Ο Malcolm X πίστευε σε μία πολιτισμική επανάσταση που θα έδινε στους Αφροαμερικανούς τη δυνατότητα να ανακατασκευάσουν την ταυτότητά τους και θα τους επέτρεπε να επανασυνδεθούν με τη Μητέρα Αφρική τόσο πολιτιστικά, ψυχολογικά, όσο και οικονομικά.

Κάθε μία από τις δύο τελευταίες αφηγήσεις προσφέρει ένα πλαίσιο για την ερμηνεία και την επίλυση του πολιτισμικού τραύματος που προέκυψε από την αποτυχία της πλήρους ενσωμάτωσης των μαύρων στην αμερικανική κοινωνία. Παρότι το βιβλίο φτάνει χρονικά μέχρι τα τέλη της δεκαετίας του 1960, ο Eyerman υποστηρίζει ότι το τραύμα συνεχίζει να υπάρχει μέχρι τις μέρες μας και αποτυπώνεται στο

έργο των Toni Morrison, Alice Walker, Charles Johnson και άλλων συγγραφέων, μουσικών, σκηνοθετών κ.λπ. Είναι εμφανές ακόμη και στην κοινωνιολογία, μέσα από τις συζητήσεις για την επιτυχημένη ή αποτυχημένη ενσωμάτωση των Αφροαμερικανών στα κείμενα των Orlando Patterson και William Julius Wilson. Για τη γενιά η οποία ενηλικιώθηκε σε μία περίοδο που χαρακτηρίστηκε από τους αγώνες πολιτικών δικαιωμάτων, τον φεμινισμό και τη διαμόρφωση του σύγχρονου μαύρου εθνικισμού, οι σκέψεις και οι αναμνήσεις του παρελθόντος της δουλείας υπήρξαν ο καταλύτης της δημιουργικής έκρηξης αλλά και της περαιτέρω συζήτησης και έρευνας. Η δημιουργία και ανάπτυξη πανεπιστημιακών προγραμμάτων αφροαμερικανικών και μαύρων σπουδών [African American and Black Studies] συνέβαλαν στη λεπτομερή έρευνα της ιστορίας και υπήρξαν αντικείμενο μελέτης στην ψυχολογία και την κοινωνιολογία. Έτσι εμφανίστηκε ένα αναγνωστικό κοινό που ενδιαφερόταν για την κουλτούρα των μαύρων [black culture] ενώ η διαμεσολάβηση των γεγονότων από την τηλεόραση, το ραδιόφωνο, τις εφημερίδες και τις πολιτιστικές εκδηλώσεις έδωσε το έναυσμα για τη διαμόρφωση μιας εναντιωματικής μνήμης [countermemory] η οποία, αν και συλλογική, δεν ήταν ομοιογενής.

Οι νεότερες γενιές καταφέρνουν σιγά-σιγά να ‘ανακαλύψουν’ και πάλι τις ρίζες, την καταγωγή και το παρελθόν τους. Εκείνο που χαρακτηρίζει τη σύγχρονη επεξεργασία του πολιτισμικού τραύματος είναι η αιόρωτη των αποσχιστικών τάσεων και του μαρξισμού που είχαν υιοθετηθεί από τον μαύρο εθνικισμό της δεκαετίας του 1960· με τη σειρά του, αυτό επιτρέπει την αποδοχή μιας ενιαίας συλλογικής ταυτότητας χωρίς την προϋπόθεση της διαγραφής ή της υπέρβασης του παρελθόντος. Η συμφιλίωση, η επίλυση του τραύματος και, ενδεχομένως, η συγχώρεση ίσως μπορέσει τελικά να επέλθει μέσω της συνύπαρξης μιας διακριτής και σχετικά αυτόνομης συλλογικής ιστορίας με την προοδευτική οικονομική και πολιτική ενσωμάτωση των Αφροαμερικανών σε μια αμερικανική κοινωνία η οποία αλλάζει και εξελίσσεται αναλόγως μέσα σε αυτή τη διαδικασία.⁵

Στο δεύτερο και πιο πρόσφατο βιβλίο του, ο Eyerman τοποθετεί τη δολοφονία του ολλανδού σκηνοθέτη Theo Van Gogh σε ένα ευρύτερο, συμβολικό, πολιτιστικό και ιστορικό πλαίσιο. Ο σκηνοθέτης, αρθρογράφος και συγγραφέας Theo van Gogh έπεσε νεκρός από τα πυρά ενόπλιου, τον Νοέμβριο του 2004, στο Άμστερνταμ. Ο 47χρονος σκηνοθέτης, απόγονος του ζωγράφου Vincent van Gogh και δημιουργός πολλών αμφιλεγόμενων ή, μάλλον, προκλητικών ταινιών, δεχόταν απειλές κατά της ζωής του μετά την τελευταία, επικριτική για το Ισλάμ, μικρού μήκους ταινία του ‘Submission’ [Υποταγή]. Το σενάριο έγραψε η φιλελεύθερη πολιτικός Ayaan Hirsi Ali, σομαλί πρόσφυγας που έχει αποκηρύξει τον μουσουλμανισμό, η

οποία διέφυγε στο Άμστερνταμ, το 1992, στην προσπάθειά της να αποφύγει έναν προσυμφωνημένο γάμο. Με θέμα τις διάφορες μορφές βίας και καταπίεσης που υφίστανται οι γυναίκες στις ισλαμικές κοινωνίες, η ταινία αυτή προκάλεσε αντιδράσεις στη μουσουλμανική κοινότητα της Ολλανδίας και όχι μόνο: μια μουσουλμάνα ντυμένη με διαφανή μπουρκα κι έχοντας γραμμένους στο σώμα της στίχους από το Κοράνι, μιλά σαν να απευθύνεται στον Αλλάχ και αποκαλύπτει την κακοποίηση και καταπίεση που υπέστη τόσο η ίδια όσο και οι υπόλοιπες τρεις μουσουλμάνες της ταινίας. Ο τίτλος της δεκάλεπτης ταινίας προέρχεται από τη μετάφραση της λέξης 'Ιολάμ' που σημαίνει υποταγή (ενώπιον του Θεού).

Από τότε που η 'Υποταγή' προβλήθηκε στην ολλανδική κρατική τηλεόραση, η Ali έγινε στόχος απειλητικών μηνυμάτων και βρισκόταν υπό αστυνομική προστασία. Ο van Gogh, αντίθετα, απήφησε τις απειλές και αρνήθηκε οποιαδήποτε προστασία. Ο δολοφόνος τον πυροβόλησε οκτώ φορές και ύστερα προσπάθησε να τον αποκεφαλίσει με ένα μαχαίρι, ενώ με ένα δεύτερο τον τραυμάτισε στο στήθος καρφώνοντας μαζί και ένα πεντασέλιδο κατηγορητήριο γράμμα με το οποίο απειλούσε χώρες της Δύσης, τους εβραίους και την Ayaan Hirsi Ali. Στο σημείωμα αναφερόταν μεταξύ άλλων και στην ιδεολογία της αιγυπτιακής οργάνωσης Takfir wal-Hijra. Η δολοφονία πυροδότησε σειρά αντιδράσεων μεταξύ των οποίων εμπρησμούς μουσουλμανικών σχολείων και τεμένων. Ο ύποπτος, Mohammed Bouyeri, ένας 26χρονος ολλανδο-μαροκινός πολίτης, συνελήφθη από την αστυνομία μετά από καταδίωξη στη διάρκεια της οποίας πυροβολήθηκε στο πόδι. Στις 26 Ιουλίου 2005 καταδικάστηκε σε ισόβια κάθειρξη χωρίς αναστολή.

Για τον Eyerman, η δολοφονία αυτή είναι η αρχή ενός 'δημόσιου δράματος': θεωρεί πως αποτελεί μέρος της ευρύτερης κρίσης στην ολλανδική κοινωνία, στην οποία περιλαμβάνεται τόσο η δολοφονία του ολλανδού καθηγητή και πολιτικού Pim Fortuyn το 2002⁶ όσο και η αποτυχία των ολλανδικών στρατευμάτων, απεσταλμένων του ΟΗΕ, να εμποδίσουν τη μαζική σφαγή των Βοσνίων Μουσουλμάνων στη Σρεμπρένιτσα το 1995.

Ο Eyerman ακολουθεί τρεις αναλυτικές μεθόδους στο βιβλίο του. Αρχικά επικεντρώνει το ενδιαφέρον του σε μία παραστατική προσέγγιση με κύρια ερωτήματα το 'ποιος', 'γιατί' και 'πώς' σκοτώθηκε και τι σήμαινε τελικά αυτό για τους 'πρωταγωνιστές' και το κοινό. Στη συνέχεια, στηριζόμενος στη θεωρία του λόγου [discourse theory], περιγράφει πώς αυτή η πράξη εξελίχθηκε σε επικοινωνιακό γεγονός [media event] μετά τη συνεχή ανακατασκευή και αναπαράσταση από τα μέσα ενημέρωσης και, τέλος, χρησιμοποιεί τη θεωρία του κοινωνικού δράματος [social drama] και του πολιτισμικού τραύματος προκειμένου να παρουσιάσει τις

μακρο- ή μικρο-κοινωνικές διαδικασίες που ενεργοποιήθηκαν από τον φόνο. Διερρευνά επίσης το θέμα της κοινωνικής ένταξης, τα όρια της 'ολλανδικότητας' και της ολλανδικής πολυπολιτισμικής κοινωνίας και, τελικά, τη φύση της ολλανδικής συλλογικής ταυτότητας.

Το έγκλημα μίσους, η τελετουργική δολοφονία, ο ηθικός πανικός, η μιντιακή παράσταση, η δημόσια υστερία με όχημα τη μιντιακή ενορχήστρωση του γεγονότος, η δολοφονία που προϋποθέτει πολιτικό κίνητρο αλλά και το ερώτημα πού τελειώνει η τέχνη και πού αρχίζει η βλασφημία, είναι ζητήματα που επίσης απασχολούν τον Eyerman. Το έγκλημα αναλύεται ως 'παράσταση', με τον Bouyeri να γράφει την πλοκή και να πρωταγωνιστεί και τους van Gogh και Ali σε διακριτούς ρόλους. Μέσω της πολυεπίπεδης αφήγησης ο φόνος μετατρέπεται σε γεγονός φορτισμένο από προηγούμενες συζητήσεις και διαμάχες γύρω από τη μετανάστευση, τη σύγκρουση των πολιτισμών⁷ (δεδομένης της επίθεσης την 11η Σεπτεμβρίου) αλλά και τη δολοφονία του πολιτικού Pim Fortuyn. Το κοινωνικό δράμα της υπόθεσης van Gogh αφορά τον πυρήνα της ολλανδικής ταυτότητας, τη διαμόρφωση της οποίας καθόρισαν τραύματα του παρελθόντος από τη γερμανική κατοχή, την τύχη των Ολλανδοεβραίων και την απώλεια των ολλανδικής αποικιακής αυτοκρατορίας.

Βασιζόμενος στις αναλύσεις του Turner, ο Eyerman υποστηρίζει ότι το κοινωνικό δράμα προϋποθέτει την παραβίαση μιας νόρμας, ενός ηθικού κανόνα, του νόμου, του κράτους δικαίου ή την εθιμοτυπία του δημόσιου χώρου. Η παραβίαση μπορεί να είναι εσκεμμένη ή αυθόρμητη αλλά, συνήθως, αφορά ένα δημόσιο ή σημαντικό πρόσωπο της κοινωνίας. Η ταινία 'Υποταγή', με το προκλητικό περιεχόμενό της, δεν παραβίαζε τους κανόνες της ολλανδικής κοινωνίας αλλά της μουσουλμανικής κοινότητας, πράγμα που σημαίνει ότι η 'παραβίαση' αποτελεί μια περιπλοκή, κοινωνικά πολυεπίπεδη διαδικασία που φέρνει στην επιφάνεια συσσωρευμένα τραύματα του παρελθόντος. Για να μιλήσουμε για κοινωνικό δράμα, η παραβίαση ή καταπάτηση του νόμου θα πρέπει να φέρει συμβολικά και πολιτικά στοιχεία τα οποία χρησιμοποιούνται για τη σημασιοδότηση του συμβάντος. Η δολοφονία του van Gogh εμπεριέχει αρκετά τέτοια: διαπράχθηκε σε δημόσιο χώρο και, μάλιστα, πρωινή ώρα· το θύμα κινούνταν με το ποδήλατό του· και ο θύτης, αφού πυροβόλησε, χρησιμοποίησε και το μαχαίρι εναντίον του. Καταστρατηγήθηκε η αίσθηση της ασφάλειας στον δημόσιο χώρο (τη στιγμή μάλιστα που το Άμστερνταμ θεωρούνταν από τις ασφαλέστερες πόλεις), ενώ το μαχαίρι προϋποθέτει την άμεση σωματική επαφή του θύτη με το θύμα.

Την παραβίαση ακολουθεί η κρίση. Κρίση την οποία καθορίζει η κάλυψη του συμβάντος από τα μέσα ενημέρωσης. Η αλλαγή της ολλανδικής κυβέρνησης και οι

καινούργιοι νόμοι που ψηφίστηκαν για την αντιμετώπιση παρόμοιων κρουσμάτων βίας φαίνεται να αποκαθιστούν προσωρινά την καθημερινότητα αλλά η συζήτηση για την αφομοίωση/ενσωμάτωση των μεταναστών συνεχίζεται, φυσικά, ακόμη και σήμερα, όχι μόνο στην Ολλανδία αλλά σε ολόκληρη την Ευρώπη. Η ρωγή στον κοινωνικό ιστό, όπως εύστοχα αναφέρει ο Eyerman, έχει επιδιορθωθεί αλλά κανείς δεν ξέρει για πόσο. Και τούτο διότι η θεωρία του πολιτισμικού τραύματος επιτρέπει τη σύνδεση περισσότερων του ενός γεγονότων. Έτσι, μπορούμε να μιλάμε για συσσωρευμένα πιθανά τραύματα και να ακολουθήσουμε τη διεργασία κατά την οποία το συμβάν μετατρέπεται σε γεγονός μέσα από διαμεσολαβημένες αναπαραστάσεις, διαδικασία στην οποία ανακατασκευάζονται ως ιδιαίτερα σημαντικά. Για να κατανοήσει σε βάθος κανείς τις επιπτώσεις της δολοφονίας θα πρέπει να εντρυφήσει στις συναισθηματικές επιπτώσεις σημαντικών γεγονότων της ολλανδικής ιστορίας, τουλάχιστον από τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο και μετά· η σημασία αυτών των γεγονότων έγκειται στο ότι άφησαν σημάδια στη συλλογική μνήμη και αποτελούν αναπόσπαστο κομμάτι στην αφήγηση της εθνικής ταυτότητας, δηλαδή της 'ολλανδικότητας'.

Για να τονίσει την επιρροή των γεγονότων και τραυμάτων αυτών στη σημασιοδότηση και αναπαράσταση της υπόθεσης van Gogh, ο Eyerman⁸ αναφέρει χαρακτηριστικά ότι ο σκηνοθέτης 'άκουγε' τις αρβύλες των Γερμανών στην όψη των μουσουλμάνων, η Hirsi Ali ταύτιζε τον ριζοσπαστικό ισλαμισμό με τον φασισμό, ενώ ο δήμαρχος του Αμστερνταμ, Job Cohen, έβλεπε τους ολλανδούς μουσουλμάνους ως καταπιεσμένη μειονότητα που χρειαζόταν προστασία, όπως οι Ολλανδοεβραίοι στη διάρκεια του πολέμου. Οι παραπάνω όμως παρομοιώσεις θα μπορούσαν να χαρακτηριστούν κοινωνικά αυθαίρετες. Ο Eyerman ερμηνεύει τη δολοφονία δίνοντας έμφαση στη σύγκρουση των πολιτισμών και θρησκειών στην Ολλανδία, όπως αυτή διαφαίνεται μέσα από επιλεγμένες εφημερίδες, ιστοσελίδες και λόγους ολλανδών πολιτικών, χωρίς ωστόσο να προσφέρει στον αναγνώστη μία συστηματική επισκόπηση του Τύπου της περιόδου εκείνης, με αποτέλεσμα η ανάλυσή του να έχει αποσπασματικό χαρακτήρα. Από την άποψη αυτή, εύκολα γείρονται νέα ερωτήματα για το πώς και πότε το δράμα διαχέεται στον κοινωνικό ιστό, ποια είναι η ακριβής εξέλιξη του και πώς ακριβώς συνδέονται τα τραύματα του παρελθόντος με τους πρωταγωνιστές της συγκεκριμένης δολοφονίας.

Το βέβαιο είναι πως αναλύσεις γύρω από ποικίλα πολιτισμικά τραύματα θα εξακολουθήσουν να ελκύουν το ακαδημαϊκό ενδιαφέρον ακριβώς διότι αυτά αναδύονται συστηματικά και αναπόδραστα από τη δυναμική της κοινωνίας της διακινδύνευσης.

Σημειώσεις

1. Με τη διαμεσολάβηση του από τα ΜΜΕ, το τραυματικό συμβάν αποστασιοποιείται τόσο χωρικά όσο και χρονικά από το 'θύμα', κάτι που αναπόφευκτα οδηγεί στην κοινωνική ανακατασκευή και αναπαράστασή του.

2. Η Αναγέννηση του Χάρλεμ ξεκίνησε με τις αλλαγές που συνέβησαν στην αφροαμερικανική κοινότητα μετά την κατάργηση της δουλείας και με αφορμή τις μεγάλες κοινωνικές και πολιτιστικές αλλαγές των αρχών του 20ού αιώνα. Οι δύο Παγκόσμιοι Πόλεμοι, η εκβιομηχάνιση, η μαζική μετα-νάστευση των Αφροαμερικανών στις πόλεις του Βορρά συνέβαλαν οσαφέστατα στη δημιουργία του κινήματος αυτού.

3. Ο Du Bois χρησιμοποίησε τον όρο 'ταλαντούχος δέκατος' υποστηρίζοντας ότι ένας στους δέκα έγχρωμους θα μπορούσε να αποκτήσει ηγετική θέση στον κόσμο μέσω της σωστής εκπαίδευσης, μόρφωσης και παιδείας.

4. Ο πατέρας του Malcolm Little, όπως ονομαζόταν αρχικά ο Malcolm X, ανήκε στην οργάνωση του Marcus Garvey, η οποία είχε ως κυρίαρχη ιδεολογία την επιστροφή των μαύρων στη 'γη της επαγγελίας' τους, την Αφρική. Όταν, ύστερα από παρανομίες, ο Malcolm Little βρέθηκε στη φυλακή, προσηλυτίστηκε από έναν παλαιότερο τρόφιμο στο 'Έθνος του Ισλάμ', την οργάνωση του Elijah Muhammad, βασικό αίτημα της οποίας ήταν ο διαχωρισμός λευκών και μαύρων και η παραχώρηση στους τελευταίους μίας τουλάχιστον πολιτείας των ΗΠΑ. Ο 'μαύρος εθνικισμός' αποδείχθηκε το στήριγμα που αναζητούσε ο Malcolm X, η αντίδραση στον σκληρό ρατσισμό που είχε βιώσει. Η απόφασή του να δημιουργήσει τη δική του οργάνωση, το 'Μουσουλμανικό Τέμενος', ήταν η οριστική ρήξη με τους άλλοτε συντρόφους του, οι οποίοι έκτοτε επιδίωκαν τον αφανισμό του. Δολοφονήθηκε κατά τη διάρκεια ομιλίας του στο Χάρλεμ, στις 21 Φεβρουαρίου 1965.

5. Το βιβλίο του Eyerman εκδόθηκε επτά χρόνια πριν από την εκλογή του πρώτου αφροαμερικανού προέδρου των ΗΠΑ. Αν και είναι νωρίς για κοινωνιολογικά συμπεράσματα, θα ήταν ενδιαφέρουσα μία μελέτη γύρω από το πολιτισμικό τραύμα των Αφροαμερικανών σήμερα, δεδομένης της προεδρίας του Barack Obama.

6. Ο Fortuyn δολοφονήθηκε κατά τη διάρκεια της πολιτικής του καμπάνιας για τις εθνικές εκλογές του 2002 από τον ολλανδό Volkert van der Graaf. Οι απόψεις του για τους μετανάστες και το Ισλάμ είχαν προκαλέσει αρκετές αντιδράσεις. Αποκαλούσε το Ισλάμ 'οπισθοδρομική κουλτούρα' και είχε δηλώσει ότι αν ήταν νομικά εφικτό θα έκλεινε τα σύνορα στους μουσουλμάνους μετανάστες. Ο δολοφόνος του ανέφερε στη διάρκεια της δίκης ότι ο Fortuyn χρησιμοποιούσε τους μουσουλμάνους και τους μετανάστες ως εξλαστήρια θύματα προκειμένου να κερδίσει ψήφους.

7. Στο τέταρτο κεφάλαιο του βιβλίου, ο Eyerman αγγίζει το θέμα της σύγκρουσης των πολιτισμών με αφορμή το ομώνυμο βιβλίο του Huntington και αναφέρεται αρκετά αναλυτικά στο θέμα της μετανάστευσης στην Ολλανδία και την Ευρώπη (ιδιαίτερα των μουσουλμάνων), τη θρησκεία, τις πολιτισμικές διαφορές και την ολλανδική ταυτότητα όπως διαμορφώθηκε από τον Β' Παγκόσμιο πόλεμο μέχρι τα κοινωνικά κινήματα των δεκαετιών του 1960 και του 1970. Στο ίδιο θέμα με διαφορετική οπτική αναφέρεται ο Todorov (2009: 224 επ.).

8. Οι πολιτικές δολοφονίες και ο συσχετισμός τους με τα πολιτισμικά τραύματα και τη συλλογική ταυτότητα απασχολούν τον και στο τελευταίο του βιβλίο με τίτλο *The Cultural Sociology of Political Assassination: From MLK and RFK to Fortuyn and van Gogh*. Ο Eyerman εδώ, εξετάζει τις δολοφονίες

των Martin Luther King, Jr. και Robert Kennedy στις Η.Π.Α., του Olof Palme και της Anna Lindh στη Σουηδία καθώς και των Pim Fortuyn και Theo van Gogh στην Ολλανδία και εξηγει συγκριτικά γιατί στην Αμερική και την Ολλανδία αναδόθηκαν πολιτισμικά τραύματα ενώ στη Σουηδία όχι.

Βιβλιογραφικές αναφορές

- DuBois, W.E.B. (1903). 'The Talented Tenth', στο συλλογικό, *The Negro Problem: a series of articles by representative American Negroes of Today*, New York: James Pott and Company.
- Eyerman, R. (2011). *The Cultural Sociology of Political Assassination: From MLK and RFK to Fortuyn and van Gogh*, Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- Eyerman, R. & A. Jamison (1998). *Music and Social Movements: Mobilizing Traditions in the Twentieth Century*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Todorov, T. (2009). *Ο Φόβος των βαρβάρων. Πέρα από τη σύγκρουση των πολιτισμών*, Αθήνα: εκδ. Πόλις.